

Arne Espegaard:

Om at samle stumper sammen – af en død dialekt

En uge søs (ca. 4 sømil) uden for Frederikshavn svømmer en flok små holme på havet. Det var i århundreder Danmarks mindste sogn og er i dag Danmarks mindste valgsted: Hirsholmene, eller som det lokalt hedder: “Holmene”.

De må vel også have en dialekt, tænkte jeg en blæsende dag tidligt på året 1949, da jeg stod på molen i Frederikshavn, og så bestemte jeg mig for at smutte derover og lytte – og måske opleve et døgn ro og fred på de ensomme øer.

Den lille båd stampede sig frem gennem søerne, mens Theofil, den gamle fører af postbåden til Holmene, fortalte mig træk af deres historie. Da vi så bølgerne brydes mod de flade kysters ophobede mængder af kæmpestore sten, berettede han, hvorledes beboerne i ældre tid havde sat korte, skarpe opadvendte spyd med modhager fast på siden af de sten, hvor sælerne yndede at sove om natten. Når de så lod sig glide ned for at komme i vandet igen, blev de spiddet på de frygtelige instrumenter. Det huskes, hvordan skolebørn vågnede tidligt om morgenen ved sælernes hulen.

Kort efter stod jeg på stranden med min vadsæk. På hovedøen Hirtsholm.

Idyl? Ingen! Snarere forfald. Man skulle ikke gå mange skridt for at finde tomter af nedbrudte huse, og andre huse stod ubeboede og medtagne.

Men jeg blev venligt modtaget af fyrmesteren og hans kone, hos hvem jeg telefonisk havde bedt om kost og logi, da der forlængst ikke mere var nogen kro på stedet. Vi sad længe og talte om øernes skæbne gennem tiderne, mens vi så ud over havet. Vinden havde lagt sig, og nu kom tågen rullende. Da vi endelig gik til køjs, var det mig umuligt at sove, dels på

grund af sirenens tuden lige over hovedet på mig, dels på grund af fyrets blink, der hvert øjeblik gled hen over dynen. Men natten skulle ikke spildes, så derfor gav jeg mig til at læse P.Chr. Pedersens *Blade af Hirtsholmenes Historie*, som jeg havde medbragt.

En ting blev jeg snart klar over: Befolkningens levevis på Holmene havde mange træk tilfælles med forholdene på Læsø. Allerede da jeg hørte om sælhundefangsten, spidsede jeg ører, for nøjagtigt det samme havde jeg hørt på Læsø. Også her havde man jaget sæler på denne måde, dels for trannens og skindets skyld, dels fordi sælhundene var slemme ved fiskene i stående redskaber.

Som læsøboerne havde holmboerne i århundreder levet af fiskeri og søfart, og på begge øer havde man opdrættet og eksporteret mængder af gæs. Men forskelle var der også: Læsøboerne havde ikke blot malket den blå ko, men også den brogede. De har og havde et ikke ubetydeligt landbrug, som indtil for et par generationer siden fortrinsvis passedes af kvinderne, mens man på Holmene kun havde græs til ganske få køer, under ti. Til gengæld havde holmboerne en specialitet inden for søfarten, nemlig lodseri. Holmene ligger jo sådan, at alle skibe der kom Skagen rundt og skulle sydpå, måtte passere dem, og det var ikke nogen let sag for skibe med mangelfulde søkort – eller slet ingen – og uden damp- og motorkraft at finde og klare sig igennem de smalle løb mellem øer og grunde i de indre danske farvande.

Holmboerne stillede lodser i hundredvis til skibsfartens rådighed, især i 1700- og 1800-tallet, dels “bæltlodser”, der tog sig af skibe der skulle til fjernere bestemmelsessteder, dels “træskolodser”, der betjente den lokale skibsfart.

Under de forskellige krige var Holmene et betydningsfuldt støttepunkt for forbindelsen med broderlandet Norge, og enkelte nordmænd vides at have slået sig ned blandt holmboerne. Et par af præsterne var også fra Norge, og omvendt var der holmboer, der slog sig ned deroppe, således Hans Jenssøn Holmboe (i 1600-tallet), der menes at være stamfader til Holmboerne, den kendte norske slægt af videnskabsmænd, kunstnere og politikere.

Via søfarten og talrige fremmede fiskeres besøg i sæsonen havde øerne haft overordentlig megen kontakt både med udlandet og med landsmænd.

Selv om deres “daglige” handelsforbindelser selvsagt gik til den vendsselske kyst, først til Strandby, senere Frederikshavn, måtte den megen kontakt med de fremmede – det begyndte jeg nu at indse – have modvirket eksistensen af en “fast” dialekt af jysk præg, og jeg skruede mine forventninger et godt stykke ned. Hertil kom, at man havde fortalt mig, at Holmene nu kun havde et dusin fastboende, mens indbyggerantallet i de sidste 2-3 århundreder flere gange havde været oppe på 200 eller derover. Endnu så sent som 1876 var der 225 indbyggere. I 1908 kun 44 + nogle børn. Og nu, 1949, var der blot 12 tilbage.

Næste dag viste det sig, at kun een eneste af de tilbageblevne indvånere, gamle Theodor Larsen, var hjemmefødt på Holmen, og ingen af de andre talte dialekt, selv om nogle havde boet der i lang tid.

Det gjorde Theodor egentlig heller ikke. Han var uddannet som skrædder i Vendsyssel 1886-89 og var, efter hvad han selv fortalte, holdt op med at tale dialekt som barn, altså for 65-70 år siden!

Alligevel besluttede jeg mig for at pine alle de dialektstumper ud af ham, som det var muligt, ved hele tiden at vende tilbage til de samme spørgsmål om, hvad det og det hed i hans barndom.

Vi tilbragte dagen sammen, og da han sidst på eftermiddagen skulle til Frederikshavn, fulgte jeg med og fortsatte forhøret om bord i den åbne båd. Han var nær de firs, men hans fantasi var så løbsk som en kalv på første udbindingsdag. Umuligt at holde ham fast ved noget emne, man ville have uddybet. Jeg tror han var glad, da jeg endelig slap ham. Det kunne jeg se på hans trav, da han humpede af ned gennem Danmarks-gade.

Theodor gik på krykker. Det ene ben sad forkrøblet oppe under kroppen. Som barn havde han sammen med andre drenge leget med de tipvogne, der kørte sten hen til Hirtsholmens udskibningsbro, og var kommet ind under hjulene. Stenene blev brugt til at bygge bl.a. Skagens og Frederikshavns havn af, og denne steneksport gav Holmene deres sidste store opsving. Men lille Theodor blev invalid, syv år gammel.

Da jeg havde pustet ud og slugt et par mellem-mader, besluttede jeg at bruge resten af dagen til at opsøge en mand i Frederikshavn, Theodor

havde givet mig anvisning på som værende indfødt holmbo. Det var Elman Larsen, f. 1877.

Elman var en stille mand. Der var ikke mange ord i hans mund, og som hos Theodor kun stumper af dialekt. Men alligevel glemmer jeg ham aldrig.

Under vor samtale kom han til at bruge et engelsk udtryk, og jeg spurgte da, hvor han havde det fra. Jo, fortalte han, han havde været et par år i staterne. "Et par år kun? Hvorfor kom du hjem igen?"

Elman tav længe. Så kom det stiltfærdigt, mens han kikkede ud i mørket bag de små ruder:

"Det var min storebror, som først tog af sted. Men vi hørte ikke et ord fra ham et helt år. Så tog jeg derover og prøvede at finde ham. Overalt, hvor jeg tog arbejde, spurgte jeg alle skandinaver, og flere gange var jeg på sporet af ham. Men jeg fandt ham aldrig.

Så en dag, da jeg arbejdede på en skyskraber i New York, jeg tror det var på 30. etage, og jeg skulle fylde fugen udvendig mellem vinduerne og væggen, da sad jeg på enden af et par planker, vi havde stukket ud, og så" – – Elman måtte harke og kræmte – "og si så, så – – så hørte jeg en der arbejdede højere oppe end mig give et skrig fra sig, og så kom hans spand susende ned, og straks efter kom manden selv. Jeg så ham lige i øjnene et sekund. Det var min bror."

Elman og jeg havde ikke mere at sige hinanden. Jeg pakkede mine spørgelister m.v. sammen og sagde stille farvel. Men da jeg havde stået lidt ude på gaden i den kølige vinterluft og set, at klokken kun var 9, syntes jeg alligevel jeg ville gøre endnu et forsøg på at få fat i halen af den svin-dende holmbodialekt, så jeg fandt frem til gamle Line, den sidste af de frederikshavnere, men fødte holmboer, Theodor havde nævnt som mulige emner for mig.

Nej jeg kunne ikke komme til at tale med Line, sagde den unge kone hun boede hos, for hun er syg og har vist ikke langt igen. "Så haster det ekstra! Det er min allersidste chance! Hvor ligger hun?" råbte jeg. Konen pegede forstyrret mod loftet, og jeg sprang op ad trappen.

Line så godt nok noget wag ud. Men da jeg begyndte at liste ved hende angående barndomserindringer og barndomssprog, forsøgte hun virkelig at fortælle noget. “Uw på Hølmen – –” begyndte hun, men stort mere blev det ikke til. Lang pause. Så drejede hun hovedet om til mig. “Sku wi int ha’ en slat kaffe?” “Æh – jo tak da!” “Så stamp i gulvet!” Jeg stampede; den unge kone lod sit ansigt se i gulvhøjde og fik besked om kaffen. Line gav jeg et par ekstra puder under nakke og ryg, og snart efter fik vi skoldvarm kaffe. Jeg hjalp hende med at få kaffen hældt op i underkoppen, som det sig hør og bør.

Den gamle lavede op ved at få kaffe i stil med hvad hun havde nydt så tit i sine yngre dage, og vi fik en helt pæn lille snak om “Hølmen”, som hun hele tiden sagde, inden jeg rejste mig og sagde tak.

Efter hvad jeg senere har hørt, levede hun ti år mere, sikkert styrket af mangel på god kop kaffe.

Theodor besøgte jeg engang til senere på året. Her koncentrerede jeg mig især om at få gentaget de ord, hvis udtale under første besøg havde været påfaldende, for at se, hvor fast udtalen var. For en stor del var det jo erindret udtale fra barndommen. Ville han nu huske det på samme måde? Vor samtale optog jeg på bånd, eller rettere ståltråd (Beocord model 1948), og afhøringen viser, at hans “husk” ikke altid slog til, men dog for det meste. Ved samme lejlighed besøgte jeg endnu et par tidligere holmboer, men med meget magert resultat.

Og hvad kom der så ud af alle anstrengelserne?

Der kom materiale til ca. 1.000 ordsedler. Men den opgave at afgøre, hvad der er ægte holmbosk, og hvad der er vendelbomål eller rigsmål eller en krydsning mellem alle tre dele, kan kun løses tilnærmelsesvis. Dertil har der været alt for ringe lejlighed til at kontrollere den enes udsagn ved at spørge den anden. Det lader sig derimod nok gøre at finde frem til en kerne, der er genuin holmbosk, og til en større mængde sprogstof, der sandsynligvis er det.

Vi vil begynde med at se bort fra alle de ord, der findes i tilnærmelsesvis samme form i rigsmålet.

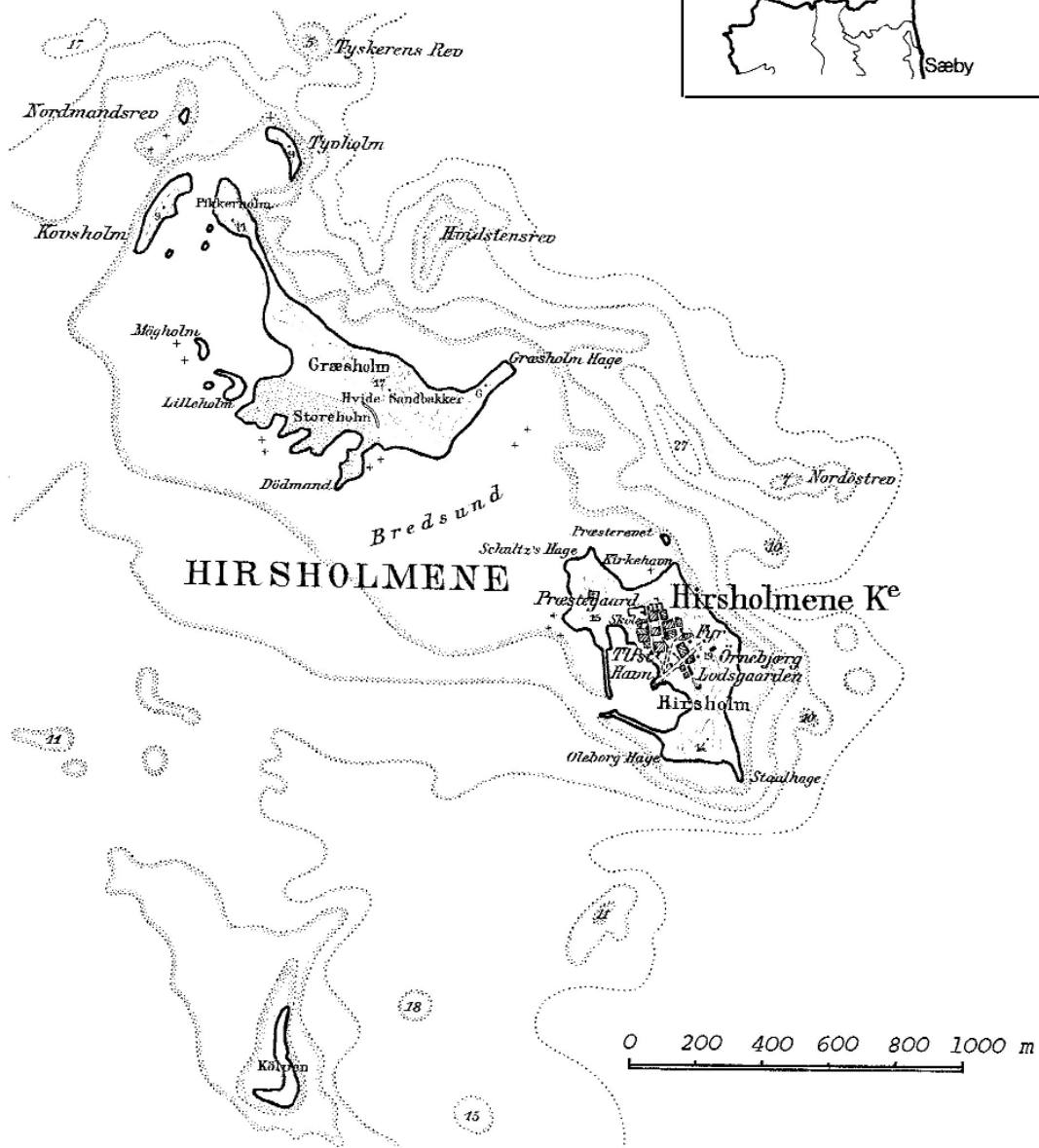
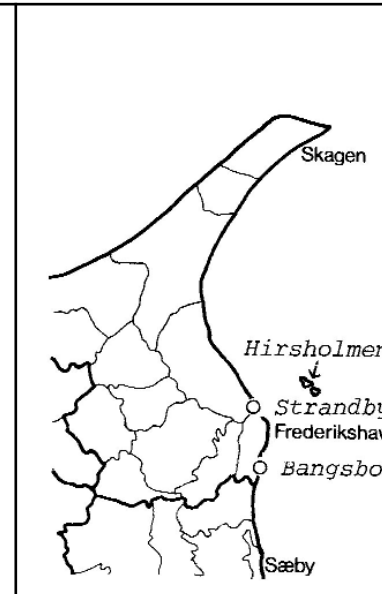
Dernæst må vi tage et vist forbehold over for de elementer, der ikke findes i rigsmålet, men i dialekten på kyststrækningen fra Strandby i nord til Bangsbo i syd, holmboernes kontaktområde på fastlandet. Når man næsten tvinger folk til at huske sproget på Hirtsholmene i deres fjerne barndom, da dialekten allerede var stærkt udvandet, er det forståeligt, om de kommer til at nævne ordformer fra deres vendsysselske kontaktområde. Her er der jo en anderledes ufordærvet dialekt, som endnu ofte klinger i deres ører.

Alligevel kan vi i de fleste tilfælde gå ud fra, at de nævnte elementer er “gode nok”, for normalt er to nabosognes dialekt ens for mindst 90% af sprogstoffets vedkommende. Er et holmbosk element ikke blot støttet af dialekten i vest, men også i øst (Læsø), forstummer enhver tvivl om, at det er ægte holmbomål. Og hvor to eller tre holmboer aflægger samstemmende vidnesbyrd, kan vi også lade tvivlen fare.

I det følgende vil vi forsøge at vurdere ægtheden af en række af de sproglige elementer, der findes i det problematiske holmbomateriale, bl.a. ud fra de nævnte synspunkter.

1) Sætnings- og ordtone. De indfødte frederikshavnere, jeg talte med, og som mente at kunne huske lidt om, hvordan holmboerne talte, var enige om, at de “sang”. Også jeg hørte noget i den retning hos alle mine holmboske meddelere, men da mine notater kun fortæller, at Elman Larsens sprog var det “mest syngende”, og at det i mine ører mindede lidt om bornholmsk (som jeg i parentes bemærket ikke kendte mere til end den, der har hørt Glistrup i tv), kan jeg nu så lang tid efter ikke sige noget sikkert om, hvordan melodien lød. Dog forekommer det mig, at flerstavede ord havde faldende-stigende tone, og at min tanke strejfede de mange svenske stenhuggere, der kom til øen i sidste halvdel af forrige århundrede. En sådan tone hørte man vistnok i navnene “Holmene” og “Ellen”. Flere frederikshavnere påstod, at holmboerne sagde *Hö·lmæn* eller *Ho·lmæn* med ekstra længde på vokalen. Det var sandsynligvis et forsøg på at gengive en eller anden speciel musik i det ord. Det samme er nok tilfældet med min optegnelse af “Ellen”: *E·læn*.

Hirsholmene sogn (H. kom.) består af en gruppe småøer, der ligger på østkanten af et flak ca. 7 km nordøst for Frederikshavn. De ganske lave øer (højeste punkt 6 m) består fortrinsvis af sten, der er dækkede af et tyndt muldlag, bevokset med græs, men som langs øernes rande er blottede af bølgerne. Kun den 15 ha store Hirsholm er beboet. Nord for denne ligger den 21,5 ha store Græsholm (1583 Gresholm), der sammen med småholmene Kovsholm (1,2 ha), Tyvholm, Lilleholm m.fl. samt den længere mod sydvest beliggende Kølpen (1,2 ha) er fredet som fugle-reservat.

2) Konsonantlængde. Her har holmbomålet omtrent samme forhold som målet på Læsø, idet alle stemte konsonanter, både i udlyd og i udlydsgruppe kan have længde: *lim* ‘lime’ subst., *klåw* ‘klove’ subst. plur., ^l*li·q* ^l*dan* ^t ‘ligedan’. Der er endda noteret et enkelt tilfælde af længde på ustemt konsonant: *pas* / *pas* ‘passe’.

3) Dialekten har kun 2 køn. Alle andre dialekter rundt omkring Holmene har 3 køn, så her står vi formentlig over for en rigsmålspåvirkning. Bestemthedsendelserne er i com. *-ən* og i neutr. *-ə* eller *-t*. I forbindelse hermed kan nævnes, at endelsen i præs. part. ikke er *-i* som i det vendsysselske kontaktområde og på Læsø, men *-ən*, som i Syd-vendsyssel.

4) Substantiv- og verbalbøjningen svarer stort set til kontaktområdets, men det kan noteres, at “blad” bøjes som i Syd-vendsyssel: bf. *blåð* ^ə, plur. *blð* ^r, og at den fra Læsø kendte præteritumsendelse *-t* (hvor man i Vendsyssel bruger *-ə*), fx *an̄kært* ‘ankrede’, også forekommer i Hirtsholm-materialet.

5) Udviklingen *nn/nd > j*, som er gennemført i Vendsyssel og på Læsø, kendes ikke i det optegnede holmbomateriale: *ð* ⁿ ‘and’, *be* ^l *jøn* ‘begynde’, *dån* ^s ‘dans. Vi skal til Hanherred og Himmerland for at finde tilsvarende.

6) Der er kun noteret et eneste eksempel på støderstatning efter for-tungevokal: *bitj* (med sideformen *bij* hos samme meddeler) ‘bi’, og et tilsvarende eksempel på støderstatning efter bagtungevokal: *uk* / *ut* / *u* ‘ud’. Alle tre former findes i kontaktområdet. Men det synes tvivlsomt, om der virkelig engang har været anvendt støderstatning på Holmene.

7) Mellemtungevokaler. Langt a udtales fremskudt, nærmest som mellemtungevokal, ganske som i kontaktområdet og på Læsø. Endvidere tyder udtalen af “Holmene”: *Hö* ^l *mæn* / *Ho* ^l *mæn* på, at også *o* / *ò* har haft tendens til at glide over i mellemvokallejet, ganske som på Læsø.

8) Glidning. Vokaler med ældre længde har ikke en så udpræget tendens til at glide i retning af tvelyd som i kontaktområdet: *fi* ^r ‘fire’ num. og v., *ki* ^ə *l* ‘kedel’, *spi* ^s ‘spise’, *sy* ^ː ‘sy’, *fy* ^r ‘fyre’ v., *gu* ^l ‘gul’, *u* ^l ‘ugle’, *mu* ^r ‘mur’, *hu* ^s *ən* ‘husene’, *ske* ^ː ‘skete’ præt., *fø* ^ː ‘føde’ v., *hø* ⁿ ‘høne’, *ò* ^l ‘alle’.

Undertiden er der noteret dobbeltformer som *ly's/lyj's* 'lys' hos samme meddeler. Det må forstås således, at glidningen ikke er særlig udpræget, og at optegneren derfor snart opfatter glidningen og snart ikke. Lignende forhold findes i læsømålet for de snævre glideres vedkommende, se Arne Espegaard: *Liv og Sprog på svundne tiders Læsø* II s. 17.

Ordet "Niels" er optegnet i tre former, alle hos Theodor: *Nijals* (som kontaktområdet), *Ni·ls/Ne·ls* (som i rigsmålet), og *Njè·ls*. Det sidste mener Theodor ikke er rigtig holmbosk, men snarere jysk. Nej det er ikke, det er læsøsk.

I kontaktområdet som i de fleste vendsysselske egne har mange glide-re på mellemtrinene i udlyd fået lang førstekomponent, således at resultatet bliver lang (evt. stødt) vokal + *j/w*: *ko:w* 'ko', *tre:j* 'tre', *trè:j* 'træ'. Men den udvikling synes sjældnen i holmbomålet. Her hedder det *trej*' og *træj*' (som i Skagen og Sydvendssyssel) og *kow*' (som i Sydvendssyssel).

9) Konsonanter. Her bemærker vi følgende:

A: *ð* er bevaret i langt højere grad end i kontaktområdet: *fæð'ar* 'fødder', *meða* 'middag', *glø·ðar* 'gløder' plur., *blåð'ə* 'bladet' bf. Men tilsvarende former findes i Sydvendssyssel.

B: Den for vendelbomål så karakteristiske *tj*-lyd er sjældnere i holmbomålet, bl.a. fordi støderstatning så at sige ikke forekommer, se punkt 6) ovenfor. Og hvor *tj* bruges i holmbomålet, sker det delvis i andre forbindelser: *ent/entj* 'ikke', *wenter* 'vinter' (*nt*-formerne stemmer såvel med kontaktområdets som med Læsøs former), *ki·əl* 'kedel', *kjen·ar* 'kender' præs., *kjè·w* 'kæbe', *kyj'ar* 'køer', *køf* 'købe'. Kun et par ord er optegnet med forlyden *tj*- < *kj*-: *tjælin* 'kælling', *tjåw·l* 'kjole'. Som støderstatning optræder *-tj* som sagt kun een gang: *bitj*. Derimod er *-tj* hyppig i udlyd efter 1 og n: *faltj* 'faldt'.

C: Likviderne *b* og *q* har udviklet sig til *w/v/f* efter vokal: *løvə* 'løbet' præet.part., *køft* 'købt', *re·v* 'reb', *kjè·v/w* 'kæbe', *do·v* 'dåb', *trow* (plur. *tro·w/tro·q*) 'trug', *kro·f* (plur. *kro·v*) 'krog'. Tilsvarende i Bangsbostrand (inden for kontaktområdet) og omtrent det samme på Læsø.

10) At sætte madding på kroge hedder *e·s/èj·s* (3 meddelere) ‘ese’, et ord der ellers hører hjemme på den jyske vestkyst fra Thyborøn til Esbjerg. Vendsyssel og Læsø har *è·n* ‘agne’.

11) Foran fortunevokal har *hj-* i holmbomålet udviklet sig til *tj-*: *tje* ‘hedde’ (fiskerdialekten i Sæby har også kort vokal: *hjè*), præs. *tjèð’ər*; *tjæm*, ‘hjem’; *tjè·rən* ‘hjerne’; *tjè·lp* ‘hjælpe’; *tjè·n* ‘hjørne’.

Denne udvikling forekommer hos alle de tre foran navngivne meddelere, men kendes ellers, mig bekendt, ikke i nogen anden dansk dialekt – se dog *Liv og Sprog II* s. 254 om et par mulige tilfælde af samme udvikling på Læsø.

Det synes evident, at udviklingen *hj-* > *tj-* må have ustemt *j* som mellemstation, altså *hjèlp* > *jèlp* > *tjèlp* ‘hjælp’. Og den sidste fase af udviklingen kan måske forklares ved at sammenholde dette holmbøfænomen med forholdene i kontaktområdet, hvor *j-* og *dj-* (< *gj-*) er frie varianter: *jæst/djæst* ‘gæst’. I det mangelfulde holmbømateriale er der kun optegnet *j-* i den type ord, men derfor kan variationen *j-* / *dj-* jo meget vel have eksisteret, og analogt hermed kan et ustemt *j-* måske tænkes at have fået et *tj-* som variant.

En teori bliver ikke sandsynlig, hvis der er for mange “måske”-er i den. Sagen er vanskelig. Tjælp!

Det vil ses, at en del af de nævnte ejendommeligheder har paralleller i sydvendsyssel. Her kan der ikke være tale om hverken ensidig eller gensidig påvirkning, men et nærmere studium af vedkommende fænomener viser, at holmbøområdet, sydvendsyssel, og undertiden også skawsk (dialekten i Skagen), her står på et ældre udviklingstrin end det, der gælder for det øvrige Vendsyssel. I visse henseender er Skagen, Hirtsholmene og Sydvendsyssel reliktområder.

Trods materialets mangelfuldhed lader det os alligevel skimte konturerne af en dialekt, der passer pænt ind i det norddanske sproglige landskab, men som også bærer tydeligt præg af det lille samfunds usædvanlige historie. En dansk dialekt, der døde som almindeligt talesprog for små 100 år siden.